http://garmian.edu.krd https://doi.org/10.24271/garmian.68

ڕوماڵی چالاکیەکانی یادی(29) ساڵەی (ئەنفالی سێ) لە ڕۆژنامەوانیی بیستراوی گەرمیان دا. (توێژینەوەیەکی وەسفییە)

م.ی یادگار علی محمد
بەشی زمانی کوردی/ کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەت/ زانکۆی گەرمیان

پێشەکی:

قۆناغی سێیەمی ئەنفال؛ بەربلاوترین شالاوی ئەنفال بو کە حکومەتی پێشوتری عێراق بەناوی (پرۆسەی ئەنفال)ـەوە بۆ سەر خاکی باشوری کوردستان ئەنجامیدا. لەم قۆناغەدا؛ زۆرترین هاولاتی بێتاوانی کورد بە دڕندانەترین شێوە ڕووبەڕووی مەرگ کرانەوە و زۆرترین کاولکاری بەر گوندەکان و سەرتاپای ژیاری کۆمەلایەتی و ئابوری ناوچەکە کەوت.

دوای بەرپابونی ڕاپەڕینی بەهاری (1991)ی کۆمەلانی خەڵکی کوردستان بەرامبەر بە دەزگا و دامەزراوەکانی حکومەتی پێشوتری عێراق، ساڵانە لەلایەن دەزگاکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان، کەسوکار و واریسی ئەنفالکراوان و هاولاتیانەوە، وەك ڕێزلێنان لە گیانی قوربانیان و زیند و ڕاگرتنی یادەکە، بەشێوازی جۆراوجۆر یادی تاوانی ئەنفال دەکرێتەوە. هەرچی کەناڵەکانی ڕاگەیاندنیشە، بەشێوازی جۆراوجۆر ڕوماڵی چالاکیەکانی پەیوەست بەو یادە نیشتیمانییە دەکەن. لەم توێژینەوەیەدا؛ هەولدراوە لەسەر بنەمایەکی زانستیی لێکۆلینەوە لەسەر سروشت و جۆری ئەو ڕوماڵە بکرێت کە دەزگاکانی ڕاگەیاندنی بیستراوی گەرمیان لەڕێگەی ژانری (هەواڵ) ـەوە بۆ تاوانەکەیان ئەنجامداوە.

کێشەی توێژینەوە:

کێشەی سەرەکی توێژینەوەکە بریتیە لەوەلامدانەوەی پرسیارێکی سەرەکی، ئەویش: ئایا میدیا بیستراوەکانی شاری کەلار بەچ جۆرو ئاستێك ڕوماڵی چالاکیەکانی یادی(29) ساڵەی تاوانی ئەنفال- (قۆناغی سێی)یانکردوە؟

ئامانجی توێژینەوە:

لەپاڵ لێکۆلینەوە و بەدەستهێنانی وەلامی زانستیی بۆ کێشەی توێژینەوەکە، لەم توێژینەوەیەدا؛ هەولدراوە چەند ئامانجێکی لاوەکیش بەدەستبهێنرێت، گرنگترینیان:

1. زانینی ئامانجەکانی حکومەتی پێشوتری عێراق لە ئەنجامدانی شالاوی (سێی) ئەنفال لە گەرمیان.
2. دەستنیشانکردنی ئەو ناوچانەی کە حکومەتی پێشوتری عێراق لەمیانی پرۆسەی ئەنفالی ناوچەی گەرمیاندا ڕوبەڕوی کاولکردنی کردنەوە.
3. زانینی قەبارەی قوربانیە ماڵی و گیانیەکان لە پرۆسەی ئەنفالی (سێی) ناوچەی گەرمیان دا.

بوارەکانی توێژینەوە:

دابەش دەبێت بۆ سێ بواری سەرەکی، ئەوانیش:

1. بواری شوێن: ڕادیۆی دەنگ– کەلار - ناوەندی ئیدارەی گەرمیان.

2. بواری كات: ڕۆژی(2017/4/14) – ڕۆژی تاوانی ئەنفال.
3. بواری بابەت: ژانری (هەواڵ) لە سامپڵی توێژینەوەكە.

كۆمەڵگە و سامپڵی توێژینەوە:

كۆمەڵگەی توێژینەوەكە پێكهاتوە لە هەر هەشت قۆناغەكەی شاڵاوی ئەنفال كە لەسەر دەستی حكومەتی پێشوتری عێراق بەهەشت كاتی جیادا لە ناوچە جیاجیاكانی باشوری كوردستان پیادە كراوە. هەرچی سامپڵی توێژینەوەكەشە، بریتی یە لە (ڕۆژنامەوانی بیستراوی گەرمیان – ڕادیۆی دەنگ[*])

جۆر و میتۆدی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە لەجۆری توێژینەوە وەسفیەكانە. هەرچی میتۆدی بەكارهاتوشە، بریتیە لە میتۆدی ڕوپێو بەشێوازی شیكردنەوەی ناوەڕۆك بەمەبەستی دەرخستنی جۆر و ئاستی ڕوماڵی چالاكیەكانی یادی (29) ساڵەی تاوانی ئەنفالی(سێ) لە ڕۆژنامەوانی بیستراودا.

زاراوەكانی توێژینەوە:

لەم توێژینەوەیەدا؛ (پێنج) زاراوەی سەرەكی بەرچاو دەكەون و پێویستیان بە ناساندن هەیە، ئەوانیش:

1. **ڕوماڵ:** بریتیە لە پرۆسەی بەدەستهێنانی هەواڵ و زانیاری و ڕوداو لەشوێنی ڕودانیدا لەلایەن ڕۆژنامەوانانەوە، یان پرۆسەی گواستنەوەی ڕوداوە لە واقیعەوە بۆ هەواڵ و زانیارییەك كە شایستەی بلاوكردنەوە بێت[1].
2. **ئەنفال:** بریتیە لە زنجیرەیەك هێرش و پەلاماری نەخشەبۆكێشراوی سەربازی سوپای عێراق بۆسەر بەشێك لەناوچەكانی باكوری ئەو وڵاتە، سەرجەمیان هەشت پەلامار بو، لە شەش ناوچەی جوگرافی جیاوازدا ئەنجامدرا، لەنێوان دوادوای شوبات و سەرەتای ئەیلولی ساڵی 1988دا[2].
3. **قۆناغی سێیەمی ئەنفال:** بەرفراوانترین شاڵاوی ئەنفال بو، لە (7ی نیسان – 20ی نیسانی 1988) لەلایەن حكومەتی پێشوتری عێراقەوە بۆ سەر گوندەكانی سنوری گەرمیان ئەنجامدرا. سەدان گوندی ناوچەكانی(جەباری، زەنگەنە، داودە و جافی ڕۆغزایی)كەوتنە بەر شاڵاوەكە. لەم قۆناغەدا؛ دەیان هەزار ژن، منداڵ و پیاو دەستگیركران و بێ سەروشوێنكران. سەدان و بگرە هەزارانی تریش هەر لەشوێنی گرتنەكەیاندا گوللەبارانكران. ئەوە بێجگە لە وێرانكردنی نزیكەی (1200) گوند، هۆبە، هەوار و ئاوایی[3].
4. **ڕۆژنامەنوسی بیستراو – ڕادیۆ:** بەمانای بلاوكردنەوەی گشتیی دێت، جا ئیدی بابەتی هەواڵ، ڕۆشنبیری، پەروەردەیی، بازرگانی و هەر بابەتێكی تر بێت، كە لەیەككاتدا لەڕێگەی بەكارهێنانی ئامێری پێشوازی كردن لە شەپۆلەكانی دەنگ، هەموو گوێگرێك لەسەرتاسەری جیهان پەیامەكە وەردەگرێت[4].

---

*لەبەرئەوەی (یەكەمین ڕادیۆی كۆمەڵگەیی ئەهلی (24كاتژمێر)ـیە لەناوچەی گەرمیان).

([1]) ڕێبەر گۆران و كامیل عومەر: " ڕوماڵی شەڕی داعش لە میدیای ئەلیكترۆنی كوردیدا"، ژمارە(10)، گۆڤاری زانستیی زانكۆی گەرمیان، 2016، ل206.

([2]) میدڵ ئیست ووچ: "جینۆساید لە عێراقدا – پەلاماری ئەنفال بۆسەر كورد"،و. لەئینگلیزییەوە: محمد حمەساڵح توفیق، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2004، ل100.

([3]) شۆڕش حاجی ڕەسوڵ:ئەنفال-كوردو دەوڵەتی عێراق"، چاپی دووەم، وەزارەتی ڕۆشنبیری-بەڕێوەبەرایەتی گشتیی چاپ و بلاوكردنەوە، سلێمانی، 2003، ل99-100.

([4]) ابراهيم امام: "الاعلام الاذاعي و التلفزيوني"، ط2، دارالفكر العربي، القاهرة، 1985، ص256.

5. **گەرمیان:** ناوچەیەكە كەوتوەتە سنوری ئیداری و جوگرافی هەرێمی كوردستان. سنوری باشوری لەقەزای كفرییەوە دەستپێدەكات، تادەگاتە شارۆچكەی كەلار، لای ڕۆژهەڵاتیشیەوە ڕێگای سەرەكی نێوان (كەلار- پێباز- دەربەندیخان)دەگرێتەوە تا دەگاتە زنجیرە چیای قەرەداغ، لەباكوریشەوە لە زنجیرە چیای سەگرمەوە دەستپێدەكات تادەگاتە كۆمەڵگەی(تەكیە) و ڕێگای سەرەكی نێوان (چەمچەماڵ - كەركوك)، لە خۆرئاواشەوە، لەكەركوكەوە دەستپێدەكات بەرەو ڕێگای سەرەكی (كەركوك - دوزخورماتو) تادەگاتە شارۆچكەی كفری[5].

-چوارچێوەی تیۆری توێژینەوە-

یەكەم: تاوانی ئەنفال و قۆناغی سێیەمی ئەنفالی گەرمیان

- **ئەنفال و قۆناغەكانی پیادەكردنی لە باشوری كوردستان**

وشەی (ئەنفال) زاراوەیەكی ناو قورئانە و بە واتای (غەنیمە – دەستكەوت) دێت، زۆربەی زانایان ڕایانوایە؛ ئەنفال بەو ماڵ، سامان، ئاژەڵ و كەلوپەلانە دەوترێت كە لە سەردەمی خۆیدا شەڕكەرەكانی موسوڵمانان لە شەڕدا بەدەستیان هێناوە، وشەی (ئەنفال) ناوی سورەتی هەشتەمی قورئانی پیرۆزە، زەمینەی هاتنە خوارەوەی ئەم سورەتە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی دوەمی كۆچی بەرامبەر ساڵی (623)ی زاینی، دوای جەنگی بەدری گەورە كە لە نێوان لەشكری موسوڵمانان و بێباوەڕاندا رویدا. لە دەقە قورئانیەكەدا ئەنفال مرۆڤ ناگرێتەوە، بەڵام لای بەعسیەكان مرۆڤ تاكە ئامانج بوە، ڕژێمی شۆڤینیزمی بەعس لەدوای پتر لە (1364) ساڵ جارێكی تر ئەو سورەتەی بە دیدێكی عەرەبیانەی بەعسیانەوە، لە بەرچاوی وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامیدا، لەسەر میللەتی كوردی موسوڵمان جێبەجێی كرد[6].

حكومەتی پێشوتری عێراق بە هەشت قۆناغ شاڵاوەكانی ئەنفالی لە باشوری كوردستان ئەنجامدا. لە (1988/2/21 – 1988/9/6)، بەهاوكاری فەوجەكانی خەفیفەی "جاش"، پرۆسەكە سەراپای ناوچە ئازادكراوەكانی ژێر دەسەڵاتی پێشمەرگە و شۆڕشی گرتەوە، كە ئەوانیش بریتیبون لە ناوچەكانی: (دۆڵی جافایەتی، شارباژێڕ، مەرگە، پشدەر، قەرەداغ، تەواوی گەرمیان، شارەزوور، هەورامان، پێنجوێن، گۆپتەپە، عەسكەر، دەشتی كۆیە و دەشتی هەولێر، بالیسان، باڵەكایەتی و بادینان)[7].

لێردەدا بە كورتی ڕوناكی دەخەینە سەر هەریەك لە و قۆناغانە، پاشان بە شێوەیەكی وردتر لەسەر قۆناغی (سێیەم)ی شاڵاوەكە دەدوێین، كە بە ئەنفالی ناوچەی گەرمیان دەناسرێت.

قۆناغەكانی ئەنجامدانی پرۆسەی ئەنفال لە باشوری كوردستان:

ئەنفالی یەكەم: ناوچەی دۆڵی جافایەتی

ئەم قۆناغە لە (23ی شوباتی تا 19 ی ئازاری 1988)ی خایاند، پێش دەستپێكردنی پەلامارەكە، سەركردایەتی هێزە چەكدارەكانی عێراق سەردانی ناوچەكەی كرد، بەمەبەستی دارشتنی دوا نەخشەی پەلامارەكە[8]. هێرشەكە كاتێك دەستیپێكرد كە حكومەتی بەعس بەبەشداری فەیلەقی یەك و فەیلەقی پێنجی

([5]) جاسم محمد محمد علی: " ئەنفالی گەرمیان"، چاپی یەكەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی، 2002، ل22.

([6]) ئەحمەد حەمە ساڵح: ئەنفال" زامێك لە زامە سارێژنەبوەكانی نیشتیمان"، ماڵپەڕی "سبەی"، ڕێكەوتی بڵاوبونەوە (2017/4/13). (http://sbeiy.com/Article-38711)

([7]) عەبدوڵا كەریم: "هەشت قۆناغی ئەنفال لەماوەی سەدو نەوەدو هەشت ڕۆژدا"، بەبێ شوێنی چاپ، گۆڤاری عەرعەر، ژمارە (3)، ساڵی سێیەم، 2003، ل100.

([8]) یوسف دزەیی: "ئەنفال كارەسات – ئە نجام و ڕەهەندەكانی"، چاپی یەكەم، بەبێ شوێنی چاپ، هەولێر، 2001، ل84.

سوپاكەی و دەیان لیوای تایبەت و بەهاوكاری "جاش"، هێرشێكی بەرفراوانی بۆسەر ناوچەكانی مەرگە، دۆڵی جافایەتی و بارەگاكانی هێزی پێشمەرگەی كوردستان- یەكێتیی نیشتیمانی كوردستان ئەنجامدا، لەم هێرشەدا؛ رژێم چەندین جۆر چەكی كیمیاوی بەكارهێنا[9]. هێرشەكە لە (نۆ) قۆڵەوە بو، بەمشێوەیە[10]:

قۆڵی یەكەم: لەڕێگای سەرەكی كارێزە بەرە و گوندی گاپیلۆن.

قۆڵی دوەم: لە دۆڵی ڕوتەوە بەرە و قزلەر.

قۆڵی سێیەم: لەسەر ڕێگای سورداشەوە بەرە و زێوێ.

قۆڵی چوارەم: لەسەر ڕێگای سورداشەوە بۆ قۆڵی پوشێن- قوڵە سەوز- كلكەی سپیلك، لەوێشەوە بەرە و گوندی شەدەڵە.

قۆڵی پێنجەم: لەسەر ڕێگای دوكانەوە بۆ سورداشەی كۆن- هۆمەر- قەوم- شەدەڵە- شاخی دابان.

قۆڵی شەشەم: لەسەر ڕێگای دوكانەوە بەرە و گوندی قەمچوغە- سەرمۆرد.

قۆناغی حەوتەم: لە قەرەسرتەوە بەرە و قەڵەم پاشا- كلاّوسپی.

قۆڵی هەشتەم: لەسەر ڕێگای بنگردەوە بەرە و قەرەهەنجیر- شارستێن- سێدەر- دۆڵەبی- هەوارە بەرزە.

قۆڵی نۆیەم: لە بنگردەوە بەرە و ئاوەژێ- چنارنە- سیروان.

لەم قۆناغەدا؛ بەشێك لە گوندنشینان ئاوارەی ولاّتی ئێران بون و نزیكەی(200 – 250) هاولاّتی بێتاوان لە ژن، منداڵ و پیاو ئەنفالكران و هەرچی گوندەكانی سنورەكەش بو، لەگەڵ خاكدا تەختكران.

ئەنفالی دووەم: ناوچەی قەرەداغ

هێرشەكان بۆ سەر ناوچەی قەرەداغ، لە 22ـی ئادار تا 1ـی نیسانی 1988 بەردەوام بو، بەپێی چەند زانیارییەك ژمارەی ئەو كەسانەی لەم ناوچەیە دەستگیركران گەیشتوەتە (2000) دوو هەزار كەس و دەسبەجێ ڕەوانەی ئەمنی سلێمانی كراون. سەركردایەتی گشتیی هێزە چەكدارەكانی رژێمی عێراق لە 22ـی نیسان بەیاننامەی ژمارەی (3109)ـی بڵاو كردەوە، تیایدا؛ باسی لە پاككردنەوەی تەواوی ناوچەی قەرەداغ دەكات، دەڵێت: (خیانەتكاران) و تێكدانی بنەكەكانیان لە (تەكییە، بەلگجار، مێولی، بانی مورد، چرچەقەڵا، بەلەكان، دەبەندفەقیرە، قەرەداغ، ئۆقڵا، جافەران، باوەخشێن، سێوسێنان، زەردە، كلۆش، بێركێ، كلاّو جومعە، بەخشێ، دەربەند باسەرە، سەرگرمە، قۆپی قەرەداغ و ئاژەداخ)[11].

ئەنفالی سێیەم: ناوچەی گەرمیان

ئەم شالاّوەی ئەنفال ناوچەی گەرمیانی بە چڕی گرتەوە، بە بەرفراوانترین و بەربلاّوترین قۆناغی ئەنفال دادەنرێت، زۆرترین قوربانی ماڵی و گیانی لێكەوتەوە، لە باسەكانی دواتردا؛ بە وردتر و بەئاماژەدان بە سنورەكانی شالاّوەكە، هۆكارەكانی پەلامارەكە و زەرەر و زیانەكانی دەدوێین.

([9]) داود محمد حسین: " گەرمیان لەشالاّوەكانی ئەنفال دا"، چاپی یەكەم، چاپخانەی یاد، بەبێ شوێنی بلاّوكردنەوە، 2012، ل31-32.

([10]) خەلیل سەركانی: "ئەنفال لەیادەوەری پێشمەرگەیەكدا، چاپی یەكەم، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، 2009، ل34.

([11]) عەدالەت عومەر ساڵح: "پانۆڕامای تاوانەكانی سەدام" –توێژینەوە، ماڵپەڕی ڕەسمی وەزارەتی كاروباری شەهیدان و ئەنفالكراوانی حكومەتی هەرێمی كوردستان، ڕێكەوتی وەرگرتن (2017/5/15).
(http://moma-krg.org/Default1.aspx?page=article&id=134&l=3).

ئەنفالی چوارەم: ئەنفالی حەوزی زێی بچوک

ئەنفالی حەوزی زێی بچوک 3ـی مایسی 1988 ناوچەیەکی فراوانی لەباکوری ئەو ڕێگا گشتیە گرتەوە کە شاری کەرکوك بە شاری سلێمانی دەگەیەنێ و هەروەها باشوری ڕێگای نێوان کۆیە- دەریاچەی دوکانیشی گرتەوە، کە بریتی بو لە ناوچەکانی (شوان، شێخ بزێنی، دەشتی کۆیە، گۆپتەپە، عەسکەر، دێگەڵە و ئاڵتون کۆپری)[12].

ئەنفالی پێنجەم و شەشەم و حەوتەم: ئەنفالی ناوچەکانی پارێزگای هەولێر

لە (1988/5/24 – 1988/8/31) ئەنجامدرا، ئەم سێ شاڵاوە نزیکەی نیوەی پانتایی باشوری کوردستانی گرتەوە، بەشێوەیەکی گشتی گوندەکانی سەر بەناحیە و قەزاکانی (کۆیە، ناحیەی دێگەڵە) لەگەڵ هەندێك لە گوندەکانی دەوروبەری(هەولێر، شەقڵاوە، ڕەواندز، چۆمان، چیای قەندیل، ڕانیە، چوار قوڕنە، هیزۆپ، زنجیرە چیای باواجی) و چەندین شوێنی تریشی گرتەوە[13]. قۆناغی (شەشەم و حەوتەم)، لەنێوان هەردوو مانگی (تەمموز و ئاب) بەدرێژایی ناوچەکانی(شەقڵاوە، خۆشناو و ڕەواندوز) ئەنجامدرا و ناوچەکانی (سماقوڵی، دۆڵی ئالانە و بالیسانی) گرتەوە و پاکتاوکران[14].

ئەنفالی هەشتەم: ئەنفالی بادینان[15]

ئەم شاڵاوە لە 25ـی ئاب–6ـی ئەیلولی 1988ی خایاند، بەهێرشێکی کیمیاویی لەناوچەی(زێرەشکانی) نزیك سنوری عێراق و تورکیا دەستپێکرد، لەم قۆناغەدا؛ چەند ناوچەیەك بەرکەوتن، لەوانە: (دهۆك، زاخۆ، کانی ماسی، زێوە، دێرەلوك، ئەتروش و زاوێتە).

ئەنفالی گەرمیان:

قۆناغی سێیەمی ئەنفال: ئەنفالی ناوچەکانی گەرمیان

سەختترین و سامناکترین قۆناغی ئەنفال بو، لە (7ی نیسان – 20ی نیسانی 1988) ناوچەکانی (کەرکوك، دوزخورماتو، کفری، کەلار، دەربەندیخان، زنجیرە چیای قەرەداغ، تەکیە، چەمچەماڵ و قەرەهەنجیر)ـی گرتەوە. حکومەتی پێشوتری عێراق ئەم شاڵاوەی لە (13) قۆڵەوە ئەنجامدا، قۆڵەکانیشی بەمشێوەیە دابەش کردبو[16]:

قۆڵی یەکەم: لە دوزخورماتوەوە بەرە و باشتەپە و ئاوەسپی.

قۆڵی دووەم: لە کفرییەوە بەرە و ئۆمەربل و عەزیز قادر.

قۆڵی سێیەم: لەکفرییەوە بەرە و دەراجی.

قۆڵی چوارەم: لە کەلارەوە بەرە و تیلەکۆ و کوڵەجۆ.

قۆڵی پێنجەم: لە پێبازەوە بەرە و شێخ تەویل.

قۆڵی شەشەم: لە پونگەڵەوە بەرە و بەکربایەف.

---

[12] نازەنین محمد وهبی و ئەوانی تر:" مێژوی نوێ و هاوچەرخ – پۆلی دوازدەهەمی ئامادەیی وێژەیی"، چاپی دەیەم، بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنیەکان، 2014، ل214.

[13] زەمان عەبدە: " مەرگەساتی ئەنفال"، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، 2010، ل 71.

[14] هێمن کامیل ڕەشید: "ئەنفالی چوارو کاریگەرییە کۆمەلآیەتیەکانی لەسەر گە نجی کەسوکاری ئەنفال"، گۆڤاری هەشتاو هەشت، ژمارە (15)، 2009، ل62.

[15] نازەنین محمد وهبی و ئەوانی تر:" هەمان سەرچاوەی پێشو"، هەمان لا پەڕە.

[16] شۆڕش حاجی ڕەسوڵ: " سەرچاوەی پێشو"، ل99.

قۆڵی حەوتەم: لە دەربەندیخانەوە بەرە و درۆزنە.

قۆڵی هەشتەم: لە چیای قەرەداغەوە بەرە و تەپەکەروس.

قۆڵی نۆیەم: لە قادرکەرەمەوە بەرە و ئیبراهیم غولاَم.

قۆڵی دەیەم: لە چیای قەرەداغەوە بەرە و درۆزنە.

قۆڵی پانزەیەم: لە قەرەحەسەنەوە بەرە و هەنارە و مەحمود پەریزاد.

قۆڵی دوازدەیەم: لە لەیلانەوە بەرە و تازەشار.

قۆڵی سیازدەیەم: لە سەنگاوەوە بەرە و سەرقەلاَ.

پلانەکانی پەلامار لە ئەنفالی (سێ)ـی گەرمیان دا:

حکومەتی پێشوتری عێراق هەمو قۆڵەکانی پەلاماری ناوچەجیاوازەکانی گەرمیانی بۆ سەر (سێ) پلانی سەرەکی دابەشکردبو، بەمشێوەیە:

یەکەم: پلانەکانی پەلاماری خورماتو:

بەرەبەیانی (7ی نیسان – 9ی نیسانی 1988) هێزەکانی ڕژێمی بەعس بە هاوکاری و بەرچاو ڕونی فەوجەکانی"جاشەکان"، لە کەرکوك، لەیلان، چەمچەماڵ و سەنگاوەوە بەمەبەستی کۆنترۆڵکردنی تەواوەتی سنوری قەزاکە، بەرەو دوزخورماتو دەستیان بەجوڵەکرد، بۆئەوەشی بەباشترین شێوە پلانەکە جێبەجێبکەن، هێزەکانیان دابەشی (سێ) بەرەی سەرەکی کرد، ئەوانیش[17]:

بەرەی یەکەم: لە ناحیەی(نەوجول)ـەوە بەرەو (چەمی ئاوەسپی)، لەم هێرشەدا دانیشتوانی گوندەکان بێ ئاگابون، چونکە زۆر لەناکاو و کتوپڕ بو، لەئەنجامدا؛ سەرجەم گوندەکان خاپورکران و گوندنشینەکانیش ڕاپێچی کامپەکان کران.

بەرەی دووەم: هێرشێکی بەرفراوانتر لەوەی یەکەم بۆسەر گوندەکانی ئەمبەر و ئەوبەری چەمی ئاوەسپی دەستپێکرد، لەم هێرشەدا؛ 17 گوند بەتەواوی وێرانکران و گوندنشینانیش بە تراکتۆری خۆیان و ئیڤای عەسکەری، بەرەو خورماتو بران و تائێستاش چارەنوسیان نادیارە.

بەرەی سێیەم: هێرشەکە لەلایەن هێزێکی هاوبەشەوە بۆ سەر گوندی(تازەشار) ئەنجامدرا، کە تەنیا (20) ماڵی تێدابو، لەم هێرشەدا؛ هێزە هاوبەشەکەی بەعس دوچاری بەرگری هێزەکانی پێشمەرگەی کوردستان – یەکێتیی-شیوعی بویەوە، پێشمەرگەکان ژمارەیان تەنها (24) پێشمەرگە بو، (17)یان سەر بە یەکێتی نیشتیمانی کوردستان و ئەوانی تریشیان سەر بە حیزبی شیوعی کوردستان بون، لەئەنجامی بەرگری هێزەکانی پێشمەرگە؛ سوپا پەنای بۆ چەکی کیمیاوی برد و لەئەنجامدا؛ (24) پێشمەرگە شەهیدبون و لەناوچەیەکی نزیك لە خورماتو، لەگۆڕێکی بەکۆمەڵدا خرانە ژێر گڵەوە.

[17] زانا فەقێ محمد: " جینۆساید لە باشوری کوردستان – ئەنفالی گەرمیان بە نمونە"چاپخانەی یاد، 2012، ل39 -40.

دووەم: پلانەكانی پەلاماری قادر كەرەم و باكوری گەرمیان:

ئەم پەلامارە ئەو ناوچانەی گرتەوە كە هەردو هۆزی(جەباری و زەنگەنە)ی لێ گیرسابونەوە و بەر ترسناكترین پەلامار لە شاڵاوەكانی ئەنفال كەوتن، پلانەكەش لەڕێگەی (سێ) هێرشەوە بەئەنجام گەیەنرا، بەمشێوەیە[18]

هێرشی یەكەم: لە (10ی نیسانی 1988) هێزێكی تایبەتی سوپای عێراق بەسەرپەرشتی عەمید (بارق عبدالله حنتە) لەناوچەكانی (كەركوك، چەمچەماڵ)ەوە بەرەو ئاراستەی باشور جوڵەیان پێكرا، لەئەنجامدا؛ هەموو گوندەكانیان وێرانكرد.

هێرشی دووەم: لە (1988/4/11) هێزێكی چەكداری "جاشەكان" لە قادركەرەمەوە بۆ تێكدانی گوندی(برایم غولاٍم)ی هۆزی (زەنگەنە) جوڵەی پێكرا، سەرباری ئەوەی گوندنشینانی ناوچەكە ئاگاداری پلانی ئەنفالكردنیان بون و ناوچەكەیان جێهێشتبو، كەچی لەئەنجامدا؛ بەهۆی نەبونی هیچ دەرەتانێكەوە، خۆیان بەدەستەوەدا.

هێرشی سێیەم: لەبەردەوامی هێرشەكانیان بۆ كۆنترۆڵی تەواوەتی گەرمیان، هێزێكی هاوبەش لە سوپا و "جاش" لە قۆڵی (سەنگاو)ەوە پەلاماری گوندەكانی (زەنگەنە)یاندا، ئەوە بێجگە لەوەی كە هێزێكی گەورەتری سوپا بەدەیان تانكەوە لە ناحیەی(سەنگاو)ەوە بەرەو ڕۆژئاوا و بەمەبەستی دەستبەسەرداگرتنی بنكەیەكی (پێشمەرگەكانی یەكێتیی نیشتیمانیی كوردستان) لە دۆڵی (گوڵباخ) جوڵەیان پێكرا، لەوێدا؛ شەڕێكی قورس ڕویدا و سێ پێشمەرگە لە (قەیتول) و حەوت پێشمەرگەی تریش لە (گەڕاو) شەهیدبون.

سێ یەم: پلانەكانی سەنگاو و باشوری گەرمیان[19]

لەلای باشوری ئەوپەڕی گەرمیانەوە كە هاوسنورە لەگەڵ ناوچە عەرەبكراوەكانی دیالە، كاتژمێر(6:30)ی سەرلەبەیانی 9ی نیسانی 1988، ڕەتڵی یەكەمی هێزەكان بەسەرپەرشتی (عەمید سامی) - لەفەیلەقی یەكی سوپا، لەشارۆچكەی كفرییەوە كەوتەڕێ. هەر لەهەمان بەیانیدا؛ ڕەتڵەكانی تر لە پێگەكانیانەوە كە لەكەلار، پێبازو پونگڵە بو كەوتنە پێشڕەوی، ستراتیژی سەرەكیشیان هەمان ئەوەی باكوری گەرمیان بو، كەبریتی بو لە پرۆسەی ئابلۆقەدانێكی گەورە و فراوان لەچەندین لاوە، لەگەڵ دەستكردن بە ڕەشبگیری تەواوی ئەو خەڵكە مەدەنیەی گەمارۆیان داون و ڕوخاندنی گوندەكانیان و كۆزەكردنیان بۆ سەر ڕێگاوبانە سەرەكیەكان یان ئەو شوێنانەی پێشتر بۆ كۆكردنەوەیان دانرابون، هەروەها ناچاركردنی پێشمەرگە تا بەرە و شوێنە داخراوەكان بڕۆن و ڕێی دەربازبونیان لێبگرن، چونكە هەنگاوی یەكەم دەبو بنكە و سەنگەرەكانی (یەكێتی نیشتیمانیی كوردستان) تێكبشكێنن. سەرباری بەرگری زۆری پێشمەرگە و تێكشكاندنی هێزەكانی سوپا و پاشەكشەیان، بەلاٍم دواجار پێشمەرگە بۆی دەركەوت بەرگریكردن بێسودە و كشانەوە، خەڵكەكەش دەستیانكرد بە جێهێشتنی گوندەكان، بەلاٍم لەوكاتەدا سوپا بەمەی زانی و دەوریگرتن و دەستگیریكردن و بە ئیڤای سەربازی ڕەوانەی كردن.

(18) زانا فەقێ محەمەد: "سەرچاوەی پێشو" ، ل43

(19) میدڵ ئیێست وۆچ:" جینۆساید لە عێراقدا.. پەلاماری ئەنفال بۆ سەر كورد"، و.لەئینگلیزییەوە: محەمەد حەمەساڵح تۆفیق،چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2004، ل206-212.

لە (11ی نیسانی 1988)، هێزی هاوبەشی دووەم بەفەرماندەیی (نەقیب عەبد عەواد) لەفەوجی پیادەی(417) لە ڕەتڵەکەی جیابویەوە، بەمەبەستی کۆنترۆڵکردنی گوندی دورشاجی کە ماوەی چەند میلێك لە ڕۆژئاوای هۆمەربلەوە بو، لەوکاتەدا؛ خەڵکەکە خۆیان ڕادەستی هێزەکە کرد و ڕاگوێزران بۆ ئۆردوگایەك کە بەتایبەت ئامادەکرابو لەنزیك فیرقەی پیادەی بیست و یەك، بەپێی ڕاپۆرتی ئیستیخبارات مەبەست لەو شوێنە تایبەتە قەلاَکەی قۆرەتوە. هێزەکەی عەودای ئەو شەوە لە دوراجی مایەوە و بۆ بەیانیەکەی گەڕایە دواوە و لەگەڵ هێزە سەرەکیەکەدا یەکیگرتەوە و لەڕێگاکەشیدا؛ هەردو گوندی بەلەگەی گەورە و بچوکی سوتاند.

سەرلەبەیانی 9ـی نیسانی 1988 هێزێکی تری سوپای عێراق بە فەرماندەیی ڕائید (منذر ابراهیم یاسین) لەکەلارەوە بەرەو هەردو گوندی تیلەکۆی خوار و سەرو جولێنرا، لەبەیانی زووی 11ـی نیساندا؛ هەردو گوندی کولەجۆیان ڕوخاند، لێرە هێزەکە ڕووبەڕوی بەرگری بویەوە و چوار سەرباز بریندداربون، ئەو گوندانە ڕێگایان نەبو سوپا ناچاربو فڕۆکە بەکاربهێنێت، هێزەکە بەهەرکوێدا گوزەری دەکرد گوندەکانی دەڕوخاند، پاش ئەوەی گوندی کولەجۆیان ڕوخاند، هێزەکە لەوێوە بەرەو باکورد پێشڕەوی کرد، کاروانێك بلدۆزەر و ئیڤای بەتاڵی شوێن خۆی خستبو، زۆری پێنەچو گەیشتە هەوارە بەرزە، دواتر بەرەو گوندی کونەکۆتر پێشڕەویانکرد، ئەم گوندە شەش ماڵی لێبو هەر بە پەلامارەکەیان زانی گوندەکیان چۆڵکرد و هەڵهاتن، بەلاَم دواتر کەوتنە نێو دەورێیەکی سوپاوە، ئەفسەرێك بەڵێنی پاراستنی پێدابون، بەلاَم وادەرنەچو، (36) کەسی ئەو شەش خێزانە بێسەروشوێنکران.

(هێزێك تر لە خۆرهەلاَتەوە بەسەرپەرشتی (محمد نازم حەسەن) لە (پێباز و پونگڵە)بەرێککەوتن و گوندی (شێخ تەویل)یان وێرانکرد. پاشان خەڵکی ئەم ناوچەیە کە بەهەزاران کەس دەبون، لە گوندی(فەقێ مستەفا) بەسەرباز و "جاش" دەورەیان گیراو هەموویان ڕاپێچی قەلاَ سەربازییەکەی قۆرەتو کران)[20].

گوندنشینانی بەر شالاَوەکانی ئەنفال، دوای گەیشتنی دەستی سوپا و جاشەکان بە گوندەکانیان و تەختکردنی ماڵ و باخ و بەتالاَنبردنی سەروەت و سامانەکانیان، بە ئۆتۆمبیلی خۆیان و سوپا، ڕاپێچی چەند سەنتەر و کامپێك دەکرانەوە، تاوەکو بەپێی بەرنامەیەکی پلان بۆدانراو لەیەکتریان جیابکەنەوە و ڕەوانەی چارەنوسێکی نادیار بکرێنەوە، لێرەدا ئاماژە بەگرنگترین ئەو سەنتەر و کامپانە دەدەین[21]:

1. سەنتەری ملەسورە.
2. سەنتەری عەلیاوا.
3. سەنتەری لەیلان.
4. سەنتەری قادر کەرەم.
5. سەنتەری مەرکەز شەباب و دواناوەندی ڕەشید - دوزخورماتو.
6. سەنتەری چەمچەماڵ.
7. کامپەکانی(دبس، تکریت و تۆپزاوا).

([20]) مەلا تەحسین گەرمیانی: "بیرەوەرییەکانم و بەشێك لە تراژیدیاکانی ئەنفال"، چاپخانەی ڕەهەند، سلێمانی، 2003، ل16.

([21]) زانا فەقێ محمد: "سەرچاوەی پێشو"، ل47-48.

ئەنجامەکانی شاڵاوی قۆناغی سێیەمی ئەنفال – ئەنفالی ناوچەی گەرمیان و کاریگەرییەکانی:

بەپێی ئەو ئامارە نافەرمیانەی تائێستا لەسەر زەرەر و زیانەکانی شاڵاوەکانی ئەنفال بۆ سەر باشوری کوردستان ڕاگەیەنراون، ناوچەی گەرمیان زۆرترین قوربانی گیانی و ماددی بەرکەوتوە، کە ئەمانەن[22]:

1. 45 هەزارو 777 خێزان ئاوارەو بەندو بێ سەروشوێن کران.
2. 871 گوندو شەش ناوەندی ناحیە سوتێنران و لەگەڵ خاکدا یەکسانکران.
3. 39 هەزارو 178 خانو، 381 قوتابخانە، 657 مزگەوت و 69 نەخۆشخانە وێرانکران.
4. 52 عەماری ئاو و ماتۆڕی ئاو، 47 مەکینەی ئاش و 135 کارێز و ئەستێڵ تەقێنرانەوە.
5. 157 تەکیە، خانەقا، مەرقەد و شوێنەواری پیرۆز وێرانکران.
6. 1435 ڕەز سوتێنران، 570 هەزار تۆن گەنم و جۆ و دانەوێڵە لەگەڵ 17 هەزار و 220 تراکتۆر و مەکینەی جۆراوجۆر بەتاڵان بران.
7. 472 هەزار و 770 سەر مەڕو بزن، لەگەڵ 15 هەزار سەر ڕەشەوڵاخ بەتاڵانبران.
8. لەبارەی زیانە گیانیەکانەوە، هەندێك سەرچاوە ئاماژە بە بێسەروشوێن بوونی (70 – 80) هەزار مرۆڤی کورد دەکەن لەم قۆناغەدا[23].

هۆکارەکانی پشت ئەنجامدانی پرۆسەی ئەنفال: ئەنفالی ناوچەی گەرمیان

توێژەران و پسپۆرانی بواری جینۆساید و ئەنفال ئاماژەیان بە گەلێك هۆکار کردوە کە حکومەتی پێشوتری عێراقی والێکردوە، پەنا بباتە بەر ئەنجامدانی پرۆسەی ئەنفال لە باشوری کوردستان بەگشتی و ناوچەی گەرمیان بەتایبەتی، کە ئەمانەی خوارەوە گرنگترینیانن:

1. نیازو مەرامی پرۆسەی ئەنفال لە گەرمیان دا زۆر ڕون و ئاشکرایە، بەتایبەتی لەوەدا بو کە دەبو تەواوی شوێنەواری نیشتەجێبوونی مرۆڤی کورد لەناوچەکە بسڕێتەوە[24]
2. بەعس پێیوابوە پێویستە دانیشتوانی ناوچەکانی دەوروبەری کەرکوك کەمەبەستی ناوچەکانی ئەنفالی سێی گەرمیانە کەمبکاتەوە، وەك عەلی حەسەن ئەلمەجید، دەڵێت: تۆ دەتوانی نیو ملیۆن کورد لە هەولێر بکوژی، بەڵام ئەوە هیچ لەمەسەلەکە ناگۆڕێت، چونکە هەولێر هەر بە کوردی دەمێنێتەوە، بەڵام کوشتنی 50 هەزار کورد لە کەرکوك بۆ هەتا هەتایە کۆتایی بەکێشەی کەرکوك دەهێنێت"[25]
3. هەر لەسەرەتای دروستبونی دەوڵەتی عێراقەوە ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت، لەگەڵ دەوڵەتی عێراق و دنیای دەرەوە (نەوت) فاکتەری سەرەکی ناکۆکیەکان و چەوساندنەوە و پاکتاوکردنی گەلی کورد بوە[26].
4. هۆکارەکانی وەك (سنوری جوگرافی، تۆبۆگرافیا، سیاسیی، ئابوری) گەرمیان، بەمشێوەیە[27]:

جوگرافی: نزیکی سنوری ناوچەی گەرمیان لە سنوری دەسەڵاتی بەعس، کە بەئاسانی دەیتوانی هێرشبکاتە سەری و پرۆسەی ئەنفالی تێدا ئەنجام بدات.

([22]) زانا فەقێ محمد:" هەمان سەرچاوەی پێشو" ، ل49.

([23]) نازەنین محمد وهبی و ئەوانی تر:" سەرچاوەی پێشو"، ل213.

([24]) عومەر محەمەد:" ئەنفالی گەرمیان – سیاسەتێك و دوو ئامانج"، چاپخانەی هێڵ، سلێمانی، 2010، ل111.

([25]) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل 53.

([26]) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل27.

([27]) زانا فەقێ محمد:" سەرچاوەی پێشو"، ل53-57.

تۆپۆگرافیا: ناوچەی گەرمیان بەشێوەیەكی گشتی(200 – 1000)مەتر لەسەر ئاستی ڕوی دەریاوە بەرزە، ئەمەش وادەكات ناوچەیەكی بەرزو ئاڵۆز نەبێت بۆ جموجوڵی سەربازی، دەرفەت دەدات بە دوژمن تا لەهەمو پەلامارەكانیدا سەركەوتوبێت.

سیاسیی: ناوچەی گەرمیان مەڵبەندی شۆڕشی نوێ بو، ئەمەش بەهۆی پەیوەستبونی خەڵكی ناوچەكە بوە بە شۆڕش، چونكە دانیشتوانی ناوچەكە لەمێژە پەیوەندی پتەویان بە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی كوردەوە هەبوە، ئەوەش وایكردوە بەردەوام لەبەردەم هەڕەشەو پەلامار و ماڵوێرانیدابن.

ئابوری: ئەمەیان لەسەر دوو ئاست بەدەردەكەوێت، یەكەمیان هەبونی نەوت لەناوچەكە كە لەپێشوتردا باسمان لێوەكرد، دوەمیشیان؛ بەرهەمهێنانی كشتوكاڵی و ئاژەڵداریە، ئەم ناوچەیە بەهۆی بەپیتی خاكەكەی و لەباری ئاووهەواكەی، زۆرترین جۆری بەروبوم و دانەوێڵەی لێ دەچێنرێت، هەروەك لەوەڕگایەكی باشیشە بۆ بەبەخێوكردنی ئاژەڵ و مەڕومالآت.

لەسەر ئاستە گشتیەكەش، هۆكارەكان بریتیبون لە: دابڕینی بەشێك لە جوگرافیای هەرێمی كوردستان لەلایەن هێزی پێشمەرگەی كوردستانەوە، بۆ نمونە زۆربەی ناوچە شاخاوییەكانی كوردستان كەناوچەی سەخت و یاخین بۆ بەرەنگاری و شەڕ، لەبەرژەوەندی پێشمەرگەدا بو. هەروەها نەتەوەی كورد لەلایەن ڕژێمی عێراقەوە، وەك كۆسپ و ڕێگرێك لەبەردەم یەكێتی نەتەوەیی عەرەب بینراوە. ئەوە بێجگە لە مەبەستی ڕژێم لە تێكدانی هاوسەنگی تەمەن لەنێوان گەنجانی كورد و گەنجەكانی ناوەڕاست و باشوری عێراق، چونكە لەڕێگەی شەڕەوە بەشێكی زۆری توێژی گەنجان دەكوژرێن، هەرچی بارودۆخی سیاسی و سەربازی ئەوسای كوردو عێراق بو یەكێكی تر بو لەهۆكارەكانی ئەنجامدانی شاڵاوەكانی ئەنفال لە باشوری كوردستان، چونكە كۆمەڵگەی نێودەوڵەتی یارمەتی سیاسی و سەربازی و دارایی پێشكەش بە عێراق دەكرد، دەبێت ئەوەشمان بیرنەچێت كە سایكۆلۆجیەتی سەركردایەتی حكومەتی عێراق و فەرهەنگە سیاسیەكەی سەرانی ڕژێمی عێراقی لەبەر گەلێك هۆكاری سیاسی، كۆمەڵایەتی و سەربازی هەر لەسەرەتاوە عەقڵیەتێكی شەڕەنگخوازانەیان لادروست ببو[28].

دووەم: ڕۆژنامەوانی بیستراو – ڕادیۆ

تایبە تمەندیەكانی ڕۆژنامەوانی بیستراو

دەتوانین تایبەتمەندیەكانی ڕادیۆ، وەك سەرەكیترین ئامرازێكی ڕۆژنامەوانی بیستراو لەم لایەنانەی خوارەوەدا كورت بكرێتەوە[29]:

1. ڕادیۆ دەتوانێت بیرو ئەندێشەی گوێگر بكاتەوە و بەبێ بەربەست بیجوڵێنێت.
2. گوێگرتن لە ڕادیۆ پێویستی بە هەوڵ و ماندوبون نیە، بەپێچەوانەی خوێندنەوەی ڕۆژنامە و سەیركردنی تەلەفزیۆن.
3. ڕادیۆ دەبێتە دەرفەتێكی باش بۆ هەمو ئەو كەسانەی كە ناتوانن بخوێننەوە و بنوسن، تا لەڕێگەیەوە دەستیان بەزانیاری ڕۆشنبیری گشتی و ئەو چالاكیانە بگات لەناوەوە و دەرەوەی وڵات ئەنجام دەدرێن.

([28]) نازەنین محمد وهبی و ئەوانی تر: " سەرچاوەی پێشو"، ل210 – 211

([29]) عبدالله محمد زلطة: "الكتابة للراديو و التلفزيون"، دارالفكر العربي، القاهرة، 2003، ص72.

4. ڕادیۆ هونەرێکی ویژدانی سۆزئامێزە، هەر بۆیە حکومەتەکان هەستیان بەم گرنگیەی کردوە و زۆرجار لەکاتی ڕودانی قەیرانەکان و جەنگەکان، بۆ هێورکردنەوەی لایەنی عاتیفی ڕایگشتی، گۆرانی و سرودی نیشتیمانیی و حەماسی لەڕێگەی ڕادیۆوە پێشکەش دەکرێت.
5. گوێگر دەتوانێت لەکاتی گوێبیستبونی ڕادیۆدا، چالاکی تریش ئەنجام بدات.
6. ڕادیۆ دەتوانێت کەشێکی ڕاستگۆیانە لەنێوان خۆی و وەرگرانی دروستبکات، هەربۆیە کاتێك گوێگر گوێ لە ڕادیۆ دەگرێت، هەستدەکات ئەوەی لەڕێگەیەوە پێیدەگات ڕاستیی و حەقیقەتە.
7. ئەوەی لە ڕادیۆوە پەخشدەکرێت ئەو هەستە بە وەرگر دەدات کە ڕاستەوخۆیە، واتە: هەستی گوێگر بۆ بەرنامەو بابەتەکانی ڕادیۆ وایە کە تەنانەت بەرنامە تۆمارکراوەکانیش سەرجەمیان زیندو و ئێستایین.
8. ڕادیۆ هەمیشە ڕاپۆرتەکانی لەسەر دوا پێشهات و گۆڕانکاریە، نەك گەڕانەوە بۆ ڕابردوو.
9. لەکاتی گوێگرتن لە ڕادیۆ تەنها هەستی بیستن سەرقاڵە و هەمو هەستەکانی تر دەتوانن بەباشی ئەرکەکانی خۆیان ڕاپەڕێنن.
10. ڕادیۆ قەبارەی بچوکە و هەڵگرتن و گواستنەوەی لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر ئاسانە.
11. ڕادیۆ لەبواری ریکلام بۆ کاڵا و بەرهەم، کاریگەری گەورەی هەیە و شارەزایانی بواری ڕاگەیاندن بە ئامرازێکی گرنگ لەبواری کڕین دایدەنێن.
12. بۆ ڕیکلامکاران و سازێنەرانی بواری ڕاگەیاندن، ڕادیۆ ئامێرێکی خێرایە و دەمودەست دەتوانرێت تێکستی بۆ بنوسرێت و بگەیەنرێت بە گوێگر، دەشتوانرێت تا خولەکەکانی کۆتایی، گۆڕانکاری لە تێکستی ئەو بابەتانەیدا بکرێت کە بڕیارە لە ڕادیۆوە پێشکەش بکرێت.

ڕادیۆی دەنگ[30]

ئەم ڕادیۆیە ڕۆژی(2010/2/6) لە سەنتەری شاری کەلاری ناوەندی ئیدارەی گەرمیان دامەزراوە. ڕادیۆیەکی ئەهلیی کۆمەڵگەییە، ئامانجی بریتیە لە پەرەپێدانی دیموکراسیی، بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاریی هاوڵاتیانی سنوری گەرمیان لەرێگەی ئەو بەرنامە، هەواڵ و بابەتانەی کە بەدواداچونیان بۆ دەکات.

رادیۆکە، بە نوسراوی ژمارە (265) لە بەرواری (2010/2/2) و بەرێگەپێدانی وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن بۆ شەپۆلی رادیۆکە بە نوسراوی ژمارە (368) لە بەرواری (2010/2/2) مۆڵەتی کارکردنی وەرگرتوە. لەئێستادا ڕۆژانە (24)کاتژمێر لە سنوری گەرمیان، لەسەر شەپۆلی(FM 99.9) پەخشی بەرنامەکانی دەکات.

لەڕوی داراییەوە، ڕادیۆی دەنگ قازانج نەویستە، بۆ بەڕێوەبردنیشی پشت بە داهاتی ریکلامی بازرگانیی، پرۆژە و هاوکاریی رێکخراوە ناحکومیی و نا حزبیەکانی ناوخۆ و دەرەوە و هەروەها پیتاکی هاوڵاتیان دەبەستێت، بەو مەرجەی کاریگەریی نەکاتە سەر رێڕەویی ئیشکردنی رادیۆکە.

[30] ماڵپەڕی ڕادیۆی دەنگ: "دەربارە"، ڕێکەوتی(2017/11/3)
(http://radiodang.org/drezha.aspx?code=75).

رادیۆی دەنگ، خاوەنی خزمەتگوزاریی ئۆنلاینی ڕادیۆكەیە، تیایدا هەمو ئەو هەواڵ، بەرنامە، راپۆرت، دیدار و بەداواداچونانە بڵاودەكرێتەوە، كە رادیۆكە لەسەر شەپۆلی زەمینی خۆی پەخشی دەكات. هاوكات، هەندێك بەرهەم و بابەتی دیكەش تایبەت بە ماڵپەڕەكە بڵاودەكاتەوە. ئەم ماڵپەڕە، بە هاوكاریی دارایی سندوقی نیشتمانی بۆ دیموكراسیی(NED) دروستكراوە و كاری تێدا دەكرێت.

ئە نجامی شیكاری توێژینەوە:

ڕادیۆی دەنگ بە درێژایی ڕۆژێكی تەواو، واتە لە (24) كاتژمێردا، دوو گەشتی سەرەكی هەواڵەكانی هەیە، گەشتی یەكەمیان كاتژمێر (10)ی سەرلەبەیانی بلاّودەبێتەوە و لەكاتژمێر (12) ی نیوەڕۆی هەمان ڕۆژ دوبارە دەبێتەوە. هەروەها گەشتێكی تری سەرەكی هەواڵەكان لەڕادیۆی دەنگ كاتژمێر (4)ی پاشنیوەڕۆ بلاّودەبێتەوەو لەكاتژمێر (6)ی ئێوارەی هەمان ڕۆژ بلاّودەبێتەوە. لەگەڵ دوو گەشتە سەرەكیەشدا؛ ڕادیۆی دەنگ لەكاتژمێر (11)ی نیوەڕوان و كاتژمێر (5)ی ئێواران دوو كورتە گەشتی هەواڵی هەیە، ئەوە جگە لە كۆبەندی هەواڵەكان كە بریتیە لە كۆكراوەو پوختەی گرنگترین هەواڵە پێشكەشكراوەكان كەلە دوو گەشتە سەرەكیەكەی ڕۆژدا پەخشكراون، ئەم كۆبەندە؛ لە كاتژمێر (8:30)ی شەو بلاّودەكرێتەوە.

لێرەدا توێژەر تەنها (دوو) گەشتە سەرەكیەكەی هەواڵی لە ڕادیۆی (دەنگ) بەنمونە وەرگرتوە، چونكە سامپڵی ڕاستەقینەی ڕوماڵی هەواڵ و بابەت و پێشهاتەكانن و كورتەی هەواڵەكان و كۆبەندی هەواڵەكان ناتوانن ئەو ڕۆڵە ببینن، چونكە یەكەمیان تەنها كورتەی هەواڵە و دووەمیشیان؛ پەخشكردنەوەی هەردوو گەشتەكەیە بەشێوەیەكی دووبارە و بەتۆماركراوی.

1. هەواڵە پەخشكراوەكان

خشتەی(1)

بڕگەكان	ژمارە	ڕێژەی سەدی	پلە
گشتی	5	٪45	**دووەم**
ئەنفال	6	٪55	**یەكەم**
تێكڕا	11	٪100	

بەپێی ئەنجامی خشتەی ژمارە (1)، ڕادیۆی دەنگ لەماوەی (24)ی كاتژمێری ڕۆژی (2017/4/14) كە دەكاتە ڕۆژی تاوانی ئەنفال، بەتێكڕا (11) هەواڵی بلاّوكردوەتەوە، لەو ڕێژەیەش ئەو هەوالآنەی تایبەت بوون بە پرسی ئەنفال ژمارەیان (6) هەواڵ بوە و پلەی یەكەمیان گرتوە بەڕێژەی(55٪)، ئەو هەوالآنەشی كە گشتیین و پەیوەندیان بەو پرسەوە نەبوە، ژمارەیان(5) هەواڵ بوە و پلەی دوەمیان بەڕێژەی(45٪) گرتوە.

2.جوگرافیای هەواڵەکان

خشتەی (2)

برگەکان	ژمارە	رێژەی سەدی	پلە
گەرمیان	7	٪63.63	یەکەم
کوردستان	4	٪36.36	دووەم
جیهان	0	٪0	سێ یەم
تێکرا	11	٪100	

لەئەنجامی خشتەکەی سەرەوە دەردەکەوێت، ڕادیۆی دەنگ لەڕووی جوگرافی (بەهای هەواڵ- جوگرافی) زیاتر گرنگی بەو هەواڵ و بابەتانە داوە کە پەیوەستن بە ناوچەی گەرمیان بەڕێژەی (٪63.63) بەپلەی یەکەم، هەرچی هەواڵەگشتیەکانی کوردستانیشە لەپلەی دووەمدا دێت بەڕێژەی(٪36.36)، هەواڵە جیهانیەکانیش بەهیچ شێوەیەك گرنگی پێنەدراوە. بەپێی ئەنجامەکان دەردەکەوێت ڕادیۆی دەنگ سەرکەوتو بوە لەوەی کە وەك کەناڵێکی بیستراوی ناوچەیی بەپلەی یەکەم گرنگی و بایەخی بەو پرسانە دەدات کە لەناوچەکە ڕودەدەن.

3.سروشتی هەواڵەکان

خشتەی (3)

برگەکان	ژمارە	رێژەی سەدی	پلە
سیاسیی	1	٪9.09	سێ یەم
کۆمەلآیەتی	2	٪18.18	دووەم
ئابوری	1	٪9.09	سێ یەم
هەمەڕەنگ	1	٪9.09	سێ یەم
وەرزشیی	0	٪0	چوارەم
ئەنفال	6	٪54.54	یەکەم
تێکرا	11	٪100	

لەخشتەی ژمارە(3) دەردەکەوێت، ڕادیۆی دەنگ لەگرنگیدان بەبوار و بابەتە جۆراوجۆرەکان، بەپلەی یەکەم گرنگی بە پرسی(ئەنفال) داوە، بەڕێژەی (٪54.54)، لەپلەی دوەمیش گرنگی بە بواری کۆمەلآیەتی داوە بەڕێژەی(٪18.18)، هەرچی بواری ئابوری ، سیاسیی و هەمەڕەنگیشە لەپلەی سێیەمدا دێن بەڕێژەی(٪9.09) و بواری وەرزشیش لەپلەی چوارەم و کۆتاییدایە و هیچ گرنگیەکی پێنەدراوە. ئەمەش مانای ئەوە دەگەیەنێت کە پرسی ئەنفال لەو ڕۆژەدا پێش هەر پرس و بابەتێکی تر بوە بەلای ئەو کەناڵەوە.

4.سەرچاوەی هەواڵەکان

خشتەی (4)

برگەکان	دوبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی	پله
سەرچاوەی ڕەسمی	2	٪33.33	دووەم
سەرچاوەی ناڕەسمی	0	٪0	سێ یەم
میدیاکان	0	٪0	سێ یەم
بێ سەرچاوە	4	٪66.66	یەکەم
تێکڕا	6	٪100	

ئەنجامی خشتەی ژمارە(4) دەریدەخات، ئەو هەواڵانەی کە ڕادیۆی دەنگ لەمیانی ڕۆژی تاوانی (29)ساڵەی ئەنفالدا بلاّویکردونەتەوە، زۆرینەی هەرە زۆریان سەرچاوەیان نیە و لەپلەی یەکەم و بەڕێژەی(66.66٪) هاتون، ئەو هەواڵانەشی کە سەرچاوەی ڕەسمی و باوەڕپێکراویان هەیە لەپلەی دوەمدان بەڕێژەی(33.33٪) و هیچ هەواڵێکیش بەپشتبەستن بە سەرچاوەی ناڕەسمی یان میدیاکانی تر لەو ماوەیەدا بلاّونەکراوەتەوە. پشتبەستن بەسەرچاوەی ڕەسمی یەکێکە لە لایەنە بەهێزو پیشەییەکان کە پێویستە کەناڵەکان لەکاتی گواستنەوەی ڕووداو و زانیاریدا پشتی پێببەستن و ئاماژەشی پێبدەن.

5.ژانرە بەکارهاتووەکان

خشتەی (5)

برگەکان	ژمارە	ڕێژەی سەدی	پله
هەواڵ	6	٪100	یەکەم
ڕا پۆرت	0	٪0	دووەم
ڕیپۆرتاژ	0	٪0	دووەم
چاوپێکەوتن	0	٪0	دووەم
تێکڕا	6	٪100	

لە ڕوماڵکردنی ڕوداوەکانی پەیوەست بە پرسی ئەنفالی ناوچەی گەرمیان، ڕادیۆی دەنگ بەپلەی یەکەم و کۆتایی پشتی بە ژانری(هەواڵ) بەستوە، بەڕێژەی (100٪) و هەموو ژانرەکانی تری لە نێو گەشتی هەواڵەکان پشتگوێخستوە. ئەوەش دەریدەخات کە ئەو کەناڵە زیاترە کەناڵێکی هەواڵییە و لەگواستنەوەی ڕوداو و پرسەکاندا ئەوەندەی پشت بەو ژانرە دەبەستێت، پشت بەوانی تر نابەستێت، لەکاتێکدا؛ دەکرێت لەنێو گەشتی هەواڵەکان و بەپێی سروشتی بابەت و ڕوداو جۆری تری ژانریش بۆ ڕوماڵکردن بەکاربهێنرێت.

6.قۆناغەکانی ئەنفال

خشتەی (6)

پلە	ڕێژەی سەدی	ژمارە	بڕگەکان
دووەم	٪0	0	قۆناغی یەکەم
دووەم	٪0	0	قۆناغی دووەم
یەکەم	٪100	6	قۆناغی سێیەم
دووەم	٪0	0	قۆناغی چوارەم
دووەم	٪0	0	قۆناغی پێنجەم، شەشەم و حەوتەم
دووەم	٪0	0	قۆناغی هەشتەم
	٪100	6	تێکڕا

بەپێی ئەنجامی خشتەی ژمارە (5)، لە ڕومالّکردنی شالاّوەکانی ئەنفالی باشوری کوردستاندا، ڕادیۆی دەنگ بەتەنها و بەپلەی یەکەم گرنگی بە چالاکی و بابەتەکانی پەیوەست بە ئەنفالی(سێ)- ئەنفالی ناوچەی گەرمیان داوە و بەهیچ شێوەیەگ گرنگی بە حەوت قۆناغەکەی تری ئەنفال نەداوە. ئەوەش بەلگەی ناوچەییبونی پەخشی ڕادیۆکەیە کە جگە لەبەشێکی زۆری ناوچەی گەرمیان، ناگاتە ئەو ناوچانەی تر کە ڕوبەڕوی قۆناغەکانی تری ئەنفال بونەتەوە.

7.ڕومالّ بە پێی شوێن:

خشتەی (7)

پلە	ڕێژەی سەدی	دوبارەبونەوە	بڕگەکان
یەکەم	٪100	6	قەزای کەلار
دووەم	٪0	0	قەزای کفری
دووەم	٪0	0	قەزای چەمچەمالّ
دووەم	٪0	0	قەزای خورماتو
دووەم	٪0	0	کەرکوک
دووەم	٪0	0	قەزای قەرەداغ
	٪100	6	تێکڕا

خشتەی ژمارە(5) دەریدەخات، ڕادیۆی دەنگ بەپلەی یەکەم و بەڕێژەی (100٪) ڕومالّی ئەو چالاکی و بابەتە پەیوەندیدارانەی پرسی ئەنفالی سێ کردوە کە لەسنوری قەزای کەلارو ناحیەکانی ئەنجامدراون، بەپێچەوانەوە چالاکیەکانی هەموو ئەو قەزایانەی تری ڕومالّنەکردوە کە لەهەمان قۆناغ بەر شالاّوەکانی ئەنفال کەوتوون. هۆکارەکەشی نەگەیشتنی پەخشی بەرنامە و هەواڵەکانی ڕادیۆکەیە بە زۆربەی ئەو قەزایانە، جگە لە قەزای کفری.

8.ئاڕاستە

خشتەی (8)

برگەکان	دوبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی	پلە
بێلایەن	1	٪16.66	**دووەم**
لایەنگر	1	٪16.66	**دووەم**
دژ	4	٪66.66	**یەکەم**
تێکڕا	6	٪100	

ڕادیۆی دەنگ لە ڕوماڵکردنی ڕووداو و چالاکیەکانی پەیوەست بە یادی (29)ساڵەی تاوانی ئەنفالی سێی ناوچەی گەرمیان، هاوشان لەگەڵ ڕوماڵکردنیان، بەڵام بەپلەی یەکەم و بەڕێژەی (66.66٪) ڕەخنەی لە شێوازی کردنەوەی یادەکە، چالاکیەکان، وتاری بەرپرسانی حکومی و کەسوکاری ئەنفالکراوان نێو یادەکە بوە، لەپاڵ ئەوەشدا؛ بەپلەی دوەم و بەڕێژەی (16.66٪) ڕوداوەکانی وەك خۆی و بەبێ هیچ ڕایەك لەسەریان ڕوماڵکردوە، وەکچۆن بەهەمان پلە و ڕێژەش هاوسۆز بوە لەگەڵ چالاکیەکانی یادەکە.

9.هاوسەنگی

خشتەی (9)

برگەکان	دوبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی	پلە
دیدێك	4	٪66.66	**یەکەم**
زیاتر لە دیدێك	1	٪16.66	**دووەم**
هیچ دیدێك	1	٪16.66	**دووەم**
تێکڕا	6	٪100	

بەپێی ئەنجامی خشتەی ژمارە(7)، ڕادیۆی دەنگ لەڕوماڵی هەواڵەکانیدا؛ بەپلەی یەکەم تەنها لە دیدو ڕەهەندێکەوە لە چالاکیەکانی ڕوانیوە و لایەنی بەرامبەری بۆ پرسەکان وەرنەگرتوە، لەپاڵ ئەوەشدا؛ بەپلەی دوەم و بەڕێژەی(16.66٪) لەڕوماڵی چالاکیەکاندا زیاتر لەدیدێکی وەرگرتوە، بەهەمان ڕێژە و پلەش هیچ دیدێکی وەرنەگرتوە و تەنیا زانیاریەکانی گواستوەتەوە بەبێ ئەوەی هیچ دیدو بۆچونێك ئاماژە پێبدات.

10.سەردێڕەکان

خشتەی (10)

برگەکان	دوبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی	پلە
ئەنفال	4	٪66.66	**یەکەم**
گشتی	2	٪33.33	**دووەم**
تێکڕا	6	٪100	

ئەنجامی خشتەی ژمارە(8) ئەوەی دەردەخات کە ڕادیۆی دەنگ لە ناونیشان یان سەردێڕی هەواڵەکانیدا، بەپلەی یەکەم و بەڕێژەی(66.66٪) ئەو هەواڵانەی کردوە بە سەردێڕ کە تایبەت بوون بە پرسی ئەنفال، لەپاڵ ئەوەشدا؛ بەپلەی دوەم و بەڕێژەی(33.33٪) ئەو هەواڵانەی کردوە بەسەردێڕ کە بابەتی گشتین و پەیوەندیەکیان بە پرسی ئەنفالەوە نییە.

ئە نجام:

1. حکومەتی بەعسی عێراقی لە ئەنجامدانی شاڵاوی سێیەمی ئەنفال لە ناوچەی گەرمیان، بێجگە لەوەی مەبەستی سەرەکی سڕینەوەی نەتەوەی کورد بو، مەبەستیشی بوە ژمارەی دانیشتوانی ناوچەکانی سەر بە پارێزگای کەرکوکی دەوڵەمەند بە نەوت کەمبکاتەوە، ئەوە جگە لە گرنگی ناوچەی گەرمیان لەڕوی سیاسی، تۆبۆگرافی و جوگرافیەوە.
2. ئەنفالی سێی ناوچەی گەرمیان هاوشێوەی قۆناغەکانی تری ئەنفال بە پلان و بەرنامەی ورد و نەخشە بۆ کێشراو و لەچەندین قۆڵەوە ئەنجامدراوە، ئەوەی جیای دەکاتەوە لە قۆناغەکانی تری ئەنفال؛ لەم قۆناغەدا زیانە ماددی و گیانیەکان زۆرتر مەترسیدارتر و سامناکترن.
3. کەناڵەکانی ڕاگەیاندنی بیستراوی گەرمیان بەشێوەیەکی بەرچاو لەڕووی چەندێتی یەوە گرنگیان بەڕوماڵی هەواڵەکانی پەیوەست بە چالاکیەکانی تایبەت بە یادی(29) ساڵەی تاوانی ئەنفالی سێی گەرمیان داوە و زۆرترین هەواڵەکانیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخانکردوە.
4. لە گرنگیدان بە سروشتی هەواڵ، ڕادیۆی دەنگ بەپلەی یەکەم گرنگی بە هەواڵەکانی پەیوەست بە ئەنفالی سێی ناوچەی گەرمیان داوە، دواتر هەواڵە کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابوری، هەمەڕەنگەکان.
5. لەگواستنەوەی هەواڵەکانی پەیوەست بە قۆناغی سێیەمی ئەنفال – گەرمیان، ڕاگەیاندنی بیستراوی گەرمیان بەڕێژەیەکی زۆر کەم پشتی بەسەرچاوە بەستوە.
6. ژانری (هەواڵ) تەنها ژانری هونەری ڕۆژنامەنوسییە کە ڕادیۆی دەنگ هەواڵەکانی پەیوەست بە ڕوماڵی چالاکیەکانی تایبەت بە پرسی ئەنفالی گەرمیانی لەڕێگەیەوە ئەنجامداوە.
7. ڕادیۆی دەنگ هیچ گرنگی و بایەخێکی بە چالاکیەکانی پەیوەست بەیادی (29) ساڵەی قۆناغەکانی تری ئەنفال نەداوە و ئەو هەواڵانەی کە پەیوەستن بە ئەنفال و ڕوماڵیکردون، بەڕێژەی ڕەها (100٪) پەیوەستن بە ئەنفالی ناوچەی گەرمیان.
8. ڕادیۆی دەنگ بەپلەی یەکەم و بەڕێژەی (100٪)، ئەو چالاکیانەی ڕوماڵکردوە کە لەسنوری شاری کەلارو دەوروبەری بۆ یادی (29) ساڵەی تاوانی ئەنفال ئەنجامدراون، لەکاتێکدا؛ ئەنفالی سێ سنوری قەزاکانی(کفری، چەمچەماڵ، قەرەداغ، پارێزگای کەرکوك، دوزخورماتو)یشی گرتوەتەوە.
9. لەزۆربەی ئەو چالاکیانەی کە ڕادیۆی دەنگ، وەك هەواڵ لەسەر قۆناغی سێیەمی ئەنفال بڵاویکردونەتەوە، تێڕوانینی دژو نەرێنی بەرامبەریان هەبوە، لەگەڵ ئەوەشدا؛ تەنها یەك دیدی لەهەواڵەکانیدا وەرگرتوە و لایەنی بەرامبەری پشتگوێخستوە.
10. ڕادیۆی دەنگ بەپلەی یەکەم و ڕێژەی (66.66٪)ی سەردێڕی هەواڵەکانی لە ڕۆژی تاوانی ئەنفال(4/14)، بۆ هەواڵەکانی پەیوەست بە ئەنفالی سێی ناوچەی گەرمیان تەرخانکردوە.

ڕاسپاردە:

1. لەگواستنەوەی هەواڵ بەگشتی و هەواڵەكانی پەیوەست بە پرسە نیشتیمانی و نەتەوەییەكان پشت بە سەرچاوەی ڕەسمی ببەسترێت بۆ ڕوماڵكردن.
2. دەكرێت بۆ خستنەڕوی پرس و بابەتەكان پشت بە زیاتر لە ژانرێكی ڕۆژنامەنوسیی ببەسترێت بەپێی سروشتی بابەتەكان.
3. قۆناغەكانی تری ئەنفال تەواوكەری تاوانی ئەنفالی سێیەمی گەرمیانن و دەكرێت كەناڵەكانی ڕاگەیاندنی بیستراوی گەرمیان گرنگی بە ڕوماڵكردنی چالاكیەكانی ئەو قۆناغانەش بدەن و بە هاولاَتیانی ئاشنا بكەن.
4. دەكرێت لە ڕوماڵكردنی چالاكیەكانی یادی (29) ساڵەی تاوانی ئەنفالی ناوچەی گەرمیان دا، ڕوماڵی چالاكی ئەو ناوچانەی تریش بكرێت كە بەرشالاَوەكانی ئەنفالی ئەم قۆناغە كەوتون، بەتایبەت ئەو ناوچانەی كە پەخشی كەناڵە بیستراوەكانی گەرمیان دەیگاتێ.
5. دەكرێت ئەم توێژینەوە لەسەر كەناڵەكانی تری نوسرا و بینراویش پراكتیزە بكرێت. هەروەك توێژینەوەی هاوشێوە لەسەر ڕەنگدانەوەی قۆناغەكانی تری ئەنفال لە راگەیاندنەكاندا بەئەنجام بگەیەنرێت.

سەرچاوەكان:

یەكەم : سەرچاوە كوردیەكان:

أ. **كتێب**

1. میدڵ ئیست ووچ: "جینۆساید لە عێراقدا – پەلاماری ئەنفال بۆسەر كورد"، و. لەئینگلیزییەوە: محمد حمەساڵح توفیق، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2004.
2. شۆڕش حاجی ڕەسوڵ: ئەنفال- كورد و دەوڵەتی عێراق"، چاپی دووەم، وەزارەتی ڕۆشنبیری-بەڕێوەبەرایەتی گشتیی چاپ و بلاَوكردنەوە، سلێمانی، 2003.
3. جاسم محمد محمد علی:" ئەنفالی گەرمیان"، چاپی یەكەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی، 2002.
4. یوسف دزەیی: "ئەنفال كارەسات – ئەنجام و رەهەندەكانی"،چاپی یەكەم،بەبێ شوێنی چاپ، هەولێر، 2001.
5. داود محمد حسین:" گەرمیان لەشالاَوەكانی ئەنفال دا"، چاپی یەكەم، چاپخانەی یاد، بەبێ شوێنی بلاَوكردنەوە،2012.
6.خەلیل سەركانی: "ئەنفال لەیادەوەری پێشمەرگەیەكدا، چاپی یەكەم، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، 2009.
7.نازەنین محمد وهبی و ئەوانی تر:" مێژوی نوێ و هاوچەرخ – پۆلی دوازدەهەمی ئامادەیی وێژەیی"، چاپی دەیەم، بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنیەكان، 2014.
8.زەمان عەبدە:"مەرگەساتی ئەنفال"،بەرگی یەكەم،چاپی یەكەم،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،هەولێر، 2010.
9.میدڵ ئێست ووچ:" جینۆساید لە عێراقدا.. پەلاماری ئەنفال بۆ سەر كورد"، و.لەئینگلیزییەوە: محەمەد حەمەساڵح تۆفیق،چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2004، ل206 – 212.
10.مەلا تەحسین گەرمیانی:"بیرەوەرییەكانم و بەشێك لە تراژیدیاكانی ئەنفال"،چاپخانەی ڕەهەند،سلێمانی، 2003.
11.عومەر محەمەد:" ئەنفالی گەرمیان – سیاسەتێك و دوو ئامانج"، چاپخانەی هێڵ، سلێمانی، 2010.
12.زانا فەقێ محمد: " جینۆساید لە باشوری كوردستان – ئەنفالی گەرمیان بەنمونە"چاپخانەی یاد، 2012.

ب: گۆڤار

1.هێمن کامیل ڕەشید: "ئەنفالی چوارو کاریگەرییە کۆمەڵایەتیەکانی لەسەر گەنجی کەسوکاری ئەنفال"، گۆڤاری هەشتاو هەشت، ژمارە (15)، 2009.

2. عەبدوڵا کەریم: "هەشت قۆناغی ئەنفال لەماوەی سەدو نەوەدو هەشت ڕۆژدا"، بەبێ شوێنی چاپ، گۆڤاری عەرعەر، ژمارە (3)، ساڵی سێیەم، 2003.

3. ڕێبەر گۆران و کامیل عومەر: " ڕوماڵی شەڕی داعش لە میدیای ئەلیکترۆنی کوردیدا"، ژمارە(10)، گۆڤاری زانستیی زانکۆی گەرمیان، 2016.

دووەم: سەرچاوە عەرەبییەکان:

1.ابراهيم امام: "الاعلام الاذاعي و التلفزيوني"، ط2، دارالفكر العربي، القاهرة، 1985.

2.عبدالله محمد زلطة: "الكتابة للراديو و التلفزيون"، دارالفكر العربي، القاهرة، 2003.

سێ یەم: ماڵپەڕە ئەلیکترۆنیەکان:

1. ئەحمەد حەمە ساڵح: ئەنفال؛ زامێك لە زامە سارێژنەبوەکانی نیشتیمان"، ماڵپەڕی "سبەی"، ڕێکەوتی بلاوبونەوە (2017/4/13).
(http://sbeiy.com/Article-38711)

2. عەدالەت عومەر ساڵح: "پانۆڕامای تاوانەکانی سەدام" –توێژینەوە، ماڵپەڕی ڕەسمی وەزارەتی کاروباری شەهیدان و ئەنفالکراوانی حکومەتی هەرێمی کوردستان، ڕێکەوتی وەرگرتن (2017/5/15).
(http://moma-krg.org/Default1.aspx?page=article&id=134&l=3).

3. ماڵپەڕی ڕادیۆی دەنگ: "دەربارە"، ڕێکەوتی(2017/11/3)
(http://radiodang.org/drezha.aspx?code=75).